

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

ЦЕПОВА Ірина Вікторівна

**НАВЧАННЯ ВИБІРКОВОГО
ПЕРЕКАЗУ З ОПОРОЮ НА
ТИПОЛОГІЧНУ СТРУКТУРУ
ТЕКСТУ**

(на матеріалі уроків читання)

13.00.02 - Методика викладання (російської мови)

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ - 1996

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00754004 (K)

Дисертація є рукописом
Робота виконана в Харківському державному університеті імені Г. С. Сковороди

Науковий керівник - кандидат педагогічних наук, доцент
ДЖЕЖЕЛЕЙ Ольга Валентинівна

Офіційні опоненти - доктор педагогічних наук, професор
ПАШКІВСЬКА Наталя Арсенівна

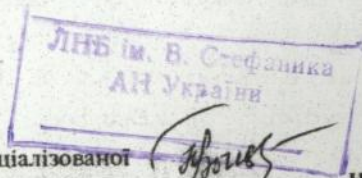
- кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
ГУДЗИК Ірина Пилипівна

Провідна установа - Рівненський державний педагогічний
інститут.

Захист відбудеться "19" червня 1996 р. о 14 год. 30 хв.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01.32.01
в Інституті педагогіки Академії педагогічних наук України
/ 252 001, м. Київ - 1, вул. Трьохсвятительська, 8/.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій частині
Інституту педагогіки АПН України

Автореферат розіслано "11" травня 1996 р.

Учений секретар спеціалізованої
вченої ради

Н.В.БОНДАРЕНКО

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Комунікативному розвитку школярів надається особливого значення, оскільки в ньому вбачають запоруку успішного формування соціально активної, духовно багатой особистості, яка вільно володіє мовою як засобом спілкування в різних сферах життєдіяльності. Тому мовлення учнів є предметом особливої уваги навчально-виховного процесу в школі.

Розвитком мовлення дітей на уроках мови й літератури займалися такі методисти, як М.Ф.Бунаков, І.І.Срезневський, К.Д.Ушинський, Д.І.Тихомиров; К.Б.Бархін, І.О.Блохін, Т.Ф.Бугайко, Ф.Ф.Бугайко, Л.О.Варзацька, П.К.Волинський, В.В.Голубков, В.Г.Горецький, А.С.Зимульдінова, М.В.Колокольцев, Г.І.Липкіна, М.Р.Львов, В.П.Масальський, І.С.Олійник, М.І.Оморокова, М.І.Рибникова, О.І.Синиця, Н.Ф.Скрипченко, Є.Є.Соловійова, В.А.Трунова, О.Н.Хорошковська, С.Х.Чавадаров та інші.

Однією з поширених форм роботи в галузі розвитку зв'язного мовлення учнів початкових класів є переказ, який розглядається методистами як засіб збагачення пам'яті, розвитку мовлення, прийом переходу до творів, спосіб розвитку мислення учнів, засіб перевірки засвоєння знань. Переказу як прийому глибокого аналізу фактичного й ідейнообразного змісту художнього твору на уроках читання приділялось недостатньо уваги. У методичній літературі, адресованій учителям, знаходимо окремі рекомендації, що стосуються цієї проблеми (М.С.Вашуленко, І.Л.Гаркунова, В.В.Голубков, В.Г.Горецький, І.П.Гудзик, Г.П.Коваль, М.В.Колокольцев, Г.І.Липкіна, М.Р.Львов, В.О.Науменко, В.Ф.Олійник, М.І.Оморокова, Н.Ф.Скрипченко та інші).

Програми й підручники, підготовлені останнім часом для початкової школи, передбачають формування у молодших школярів умінь переказувати літературні тексти докладно, вибірково, коротко й творчо.

Саме вибіркового переказу, з огляду на його специфіку, сприяє більш повному проникненню в зміст художнього твору. При цьому предметом аналізу, відбору і відтворення можуть бути як головні, так і другорядні тематичні лінії.

Однак методика навчання вибіркового переказу, що склалася, недостатньо формує у молодших школярів необхідні мовленнєві уміння й навички. В ній недостатньо розроблена методика аналізу й відтворення мовної форми тексту, свідомого виділення частин, відповідних темі вибору, на основі типологічного розбору, прийоми абстрагування від додаткової інформації, сприйнятої "поряд". Усе це негативно відбивається на практиці навчання.

Результати констатуючого зрізу показали, що у вибіркового переказу третьокласників зустрічаються такі помилки: неточний вибір із тексту відповідної частини (56%); невміння визначити або побудувати під час переказу її початок і кінець (68,3%); неповне або неправильне збирання фактів і деталей з усього тексту, що належать до заданої тематичної лінії (82,7%); невміння скласти характеристику дійової особи (88,5%).

Застосування цього виду переказу в практиці школи як прийому аналізу змісту літературного тексту на уроках читання знаходиться на етапі становлення. Анкетне опитування вчителів-практиків свідчить, що всі вони розуміють важливу роль переказу в розвитку зв'язного мовлення учнів (100%), але недооцінюють його значення в аналізі змісту художнього твору (9%). Учителі початкових класів не мають досить чіткого уявлення про програмові види переказу: всі види назвали й пояснили 17% опитаних, короткий переказ - 88%, близький до тексту - 58%, вибіркового - 38%. Розуміючи

важливість формування у школярів уміння вибірково переказувати текст, учителі часто не уявляють, чого саме треба навчати дітей на уроці, як будувати роботу в класі.

Актуальність дисертаційного дослідження обумовлюється: а) соціальним замовленням в галузі мовленнєвого розвитку особистості; б) сучасними тенденціями розвитку лінгвістики та психолінгвістики; в) значенням вибіркового переказу в системі розвитку зв'язного мовлення й системі початкової літературної освіти; г) недостатньою розробленістю методики навчання цього виду переказу; д) станом мовленнєвої підготовки молодших школярів.

Усе викладене вище зумовило вибір теми нашого дослідження: "Навчання вибіркового переказу з опорою на типологічну структуру тексту (на матеріалі уроків читання)".

Об'єктом дослідження є процес розвитку зв'язного мовлення учнів у циклі початкового літературного навчання молодших школярів, а **предметом** - методика формування у дітей уміння вибірково переказувати текст літературного твору.

Мета дослідження полягає в розробці системи вправ, спрямованої на навчання молодших школярів будувати текст вибіркового переказу залежно від мети висловлювання.

Відповідно до мети сформульовано **гіпотезу дослідження**: результативність роботи над вибірковим переказом як прийомом аналізу ідейно-образного змісту художнього твору і засобом розвитку усного зв'язного мовлення учнів підвищиться, якщо в методиці навчання буде використано елементарні відомості про текст, його типи і структуру, одержані школярами на уроках російської мови. При цьому навчання має бути спрямоване на формування вмінь аналізувати й виділяти функціонально-сміслові типи частин первинного тексту й на створення вторинних текстів типу розповіді, опису й міркування відповідно до настанов і завдань вибору з урахуванням рівня читацьких навичок дітей.

Відповідно до поставленої мети й висунутої гіпотези у процесі дослідження необхідно було розв'язати такі завдання:

- визначити лінгвістичні, психолого-педагогічні, методичні основи навчання молодших школярів вибіркового переказу текстів художньої літератури;

- виявити особливості вибіркового переказу як засобу розвитку зв'язного мовлення учнів і визначити його місце й значення в системі роботи над аналізом літературного тексту;

- вивчити практику роботи на уроках читання в сучасній початковій школі у справі формування у дітей умінь вибірково переказувати художній текст і визначити їх рівень у діючій системі навчання;

- розробити зміст, методику проведення підготовчих вправ і спеціальних уроків читання, спрямованих на навчання молодших школярів складати тексти вибірових переказів залежно від мети висловлювання;

- перевірити ефективність експериментальної методики;

- описати результати дослідного навчання вибіркового переказу на уроках читання в початкових класах.

Теоретичною основою дисертації є праці відомих філософів, лінгвістів, психолінгвістів про соціальну природу й суспільну роль мови; про взаємозв'язок мови й мислення, мови й мовлення, змісту й форми; про мовленнєву діяльність як одну з форм людської діяльності, що формує свідомість дитини.

Для розв'язання поставлених завдань використовувалися такі **методи дослідження**: а) теоретичні: вивчення відповідної лінгвістичної, психолого-педагогічної й методичної літератури; теоретичний аналіз і синтез на етапах визначення мети, предмета, гіпотези й завдань дослідження, а також розробки змісту й методики навчання вибіркового переказу на уроках читання; б) емпіричні: спостереження за навчальним процесом, бесіди з учителями й учнями початкових

класів, анкетування, вивчення результатів мовленнєвої діяльності школярів, констатуючий, формуючий і контрольний експерименти.

Основні етапи дослідження:

На I етапі /1990-91 рр./ розглядалися й конкретизувалися вихідні положення теорії тексту, методики літературного розвитку й розвитку зв'язного мовлення молодших школярів, які виступають теоретичною основою дослідження, а також вивчався досвід роботи початкової школи в галузі навчання вибіркового переказу на уроках читання.

На II етапі /1991-92 рр./ проводилися цілеспрямовані спостереження за роботою у справі навчання вибіркового переказу в початкових класах середніх шкіл № 28, 33, 34 м.Полтави, вивчався стан умінь учнів складати тексти вибірових переказів художніх творів, проводився констатуючий зріз, яким було охоплено 126 учителів початкових класів, понад 150 учнів третіх класів загальноосвітньої школи.

На III етапі /1992-94 рр./ перевірялася й уточнювалася в дослідному навчанні методика вибіркового переказу з використанням мовленнєвознавчих понять, навчальний експеримент проходив у початкових класах шкіл, названих вище, і частково в деяких школах м.Харкова й охоплював 380 учнів.

На IV етапі /1994-95 рр./ продовжувалося дослідження ефективності експериментальної методики, оброблялися одержані дані, оформлялися результати дослідження.

Наукова новизна дисертації полягає в розробці та експериментальному підтвердженні методики ефективного формування у молодших школярів умінь вибірково переказувати тексти художніх творів на уроках читання з урахуванням засвоєних ними знань з теорії тексту на основі системи вправ, орієнтованої на всі три етапи становлення читацьких умінь.

Теоретична значущість дослідження полягає в одержаних нових даних про можливості формування у молодших школярів умінь

складати текст вибіркового переказу на основі літературного зразка, а також даних про вплив цього вміння на глибину сприйняття фактичного й ідейно-образного змісту художнього твору.

Вірогідність і обґрунтованість висновків і рекомендацій визначається опорою на досягнення сучасних досліджень у галузі лінгвістики, психології, педагогіки і методики, пов'язаних з осмисленням предмета вивчення й навчання як мовленнєвої діяльності, а також позитивними результатами дослідного навчання, які повторюються в роботі різних учителів-експериментаторів.

Практична значущість дослідження полягає у визначенні змісту й розробці методичних рекомендацій щодо впровадження в масову загальноосвітню школу системи вправ і спеціальних уроків читання, спрямованих на формування у дітей умінь вибірково переказувати тексти літературних творів.

Науково-практичні висновки й рекомендації можуть бути використані за умов удосконалення навчально-методичних комплексів для уроків читання в початкових класах, а також у педагогічних вузах для роботи із студентами.

Апробація. Результати дослідження повідомлялися на засіданнях сектора початкового навчання Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди, на щорічних наукових конференціях молодих вчених і викладачів при цьому ж вузі (1990, 1991, 1992 рр.), на науково-практичних конференціях (м. Полтава, 1991; м. Мінськ, 1992; м. Москва, 1992; м. Тернопіль, 1996). З теми дослідження прочитано лекції для вчителів початкових класів м. Харкова, м. Полтави. З 1994 року дисертантом читається спецкурс "Розвиток усного й писемного мовлення молодших школярів" на III курсі факультету підготовки вчителів початкових класів Харківського педагогічного університету.

На захист виноситься методична система роботи над вибірковим переказом на уроках читання, яка ґрунтується на функціонально-

смісловому й діяльнісно-комунікативному підходах до навчання і сприяє збагаченню й розвитку зв'язного мовлення, образного мислення й читацьких навичок учнів початкових класів.

СТРУКТУРА І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури й додатка.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, формулюються об'єкт, предмет, мета, гіпотеза, завдання дослідження, характеризуються теоретичні основи проблеми й методи дослідження, описуються етапи педагогічного експерименту, розкриваються наукова новизна, теоретична і практична значущість роботи, положення, які виносяться на захист.

У першому розділі - "Стан проблеми в лінгвістичній, психолого-педагогічній літературі та шкільній практиці" - викладаються теоретичні основи підходу до навчання вибіркового переказу на уроках читання, а також розглядаються питання, пов'язані з висвітленням стану навчання цього виду переказу в сучасній навчально-методичній літературі, з вивченням рівня сформованості вмій молодших школярів створювати тексти вибірових переказів на основі прочитаних художніх творів.

Проведений з метою дослідження аналіз лінгвістичної літератури (Л.І.Величко, І.Р.Гальперін, С.І.Гіндін, М.І. Жинкін, Г.О. Золотова, С.Г.Льєнко, О.О.Лаптева, Л.М.Лосєва, О.О.Нечаєва, Г.Я.Солганик, І.О.Фігуровський та ін.) дозволив уточнити лінгвістичні основи змісту навчання зв'язного мовлення.

Під час розробки експериментальної методики навчання вибіркового переказу знайшли відображення теоретичні положення

про: смислову єдність змісту тексту; способи й засоби зв'язку речень; необхідність комунікативного підходу до тексту, наявність у ньому структурних компонентів; особливості розповіді, опису й міркування як функціонально-смислових типів мовлення; основні ознаки художнього стилю мовлення, особливості будови типових фрагментів тексту.

Вихідним положенням в обґрунтуванні психолінгвістичних основ роботи над зв'язним мовленням став діяльнісний підхід до предмета й процесу навчання. Аналіз досліджень, присвячених теорії діяльності (Л.С. Виготський, М.І. Жинкін, І.О. Зимня, О.М. Леонтьєв та ін.) дозволив визначити методичні умови більш успішної організації процесу навчання вибіркового переказу художніх творів. Такими умовами є свідомість учнів, розуміння ними мети, змісту і структури здійснюваної діяльності, формування її мотивів (П.Я.Гальперін, О.М.Леонтьєв, О.О.Леонтьєв, А.К.Маркова, Л.С.Рубінштейн та ін.).

У методиці навчання зв'язних висловлювань мовлення розглядається як діяльність, сутність якої полягає в її комунікативному характері. Нині активно розробляються шляхи комунікативного підходу до мовлення (Л.О.Варзацька, М.С.Вашуленко, В.І.Капініс, Т.О.Ладигенська, М.Р.Львов, Н.М.Сергеева, М.С.Соловейчик та ін.).

У нашому дослідженні цей підхід до мовлення розглядається як один із важливих факторів, що забезпечують свідому побудову тексту переказу.

Розроблена типологія підготовчих вправ підпорядкована формуванню певного комплексу мовленнєвих умінь. Будучи дією, мовленнєве вміння передбачає здійснення чотирьох етапів: орієнтування, планування, реалізації й контролю (О.О.Леонтьєв).

Методика навчання вибіркового переказу текстів художніх творів будувалася з урахуванням особливостей дитячого сприйняття літературного тексту. Даний процес не є суто пізнавальним актом,

оскільки доповнюється емоційно-естетичним компонентом (Є.О.Бондаренко, М.С.Клевченя, О.І.Никифорова, Л.М.Рожина, О.Є.Сверстюк, М.П.Якобсон та ін.).

Вивчення методичної літератури показало, що переказ розглядається в ній як ефективний засіб, який слугує становленню особистості учнів, розвитку їхньої пам'яті, мислення й мовлення.

Види переказів та їх класифікація розглядалися методистами другої половини ХІХ століття (М.І.Бунаков, Ф.І.Буслаєв, В.І.Водовозов, Д.І.Тихомиров, К.Д.Ушинський та ін.) і вченими першої половини ХХ століття (П.О.Афанасьєв, К.Б.Бархін, М.М.Соколов, Є.Є.Соловійова, М.О.Рибникова, Г.Г.Тумім та ін.). Сучасне уявлення про види переказів відображене в працях Л.О.Варзацької, І.П.Гудзик, В.Г.Горецького, О.В.Джежелей, Т.О.Ладигенської, Г.І.Липкіної, М.Р.Львова, М.І.Оморокової, Н.І.Політової, Н.Ф.Скрипченко, В.І.Яковлевої та ін. Однак у методичній літературі й досі немає загальноприйнятої класифікації переказів і єдиної термінології.

Дотримуючись принципу багатомірної структурно-семантичної класифікації (О.Єсперсен, Л.Ю.Максимов, В.М.Мігирний, Л.В.Щерба), ми дали характеристику вибіркового переказу, який за деталізацією змісту може бути докладним або коротким, за наближенням до мови автора - дослівним, близьким до тексту, вільним (своїми словами), за наявністю змін і доповнень у вторинному тексті - творчим (розповідь від особи персонажа, словесне малювання тощо), за особливостями структури і типу тексту, що будується, - розповіддю (окрема сцена, епізод, лінія дії), описом (картини природи, місце дії, зовнішність персонажа), міркуванням (характеристика діявої особи). Усі перелічені критерії характеризують одночасно кожний вибіркового переказ.

Використання різних видів вибіркового переказу як прийомів аналізу літературного твору дозволяє виявити характерні особливості

ідейно-образного змісту тексту через сюжет, композицію, художній образ, мову і стиль письменника.

Таким чином, огляд спеціальної літератури дозволив визначити сутність і види вибіркового переказу, а також теоретичні основи експериментальної методики навчання з опорою на типологічну структуру тексту.

Аналіз програм середньої загальноосвітньої школи, а також авторських програм з літературного читання й розвитку мовлення в початкових класах (Т.О.Ладиженська, Г.І.Сорокіна, Р.І.Нікольська; Л.Ф.Климанова, В.Г.Горецький; Н.Ф.Скрипченко; В.О.Левін; О.В.Джежелей; Р.М.Бунеев, К.В.Бунеева) свідчить про те, що вони спрямовані на формування й розвиток комунікативно-мовленнєвих умінь учнів з опорою на елементи теорії тексту. Автори використовують у своїх системах класичні види переказів як засоби розвитку зв'язного мовлення молодших школярів і як прийоми аналізу ідейно-образного змісту художніх творів. Однак у програмах немає чіткої послідовності в роботі над вибірконим переказом, не вказано його види, етапи ознайомлення з ними.

Аналіз методичного апарату сучасних підручників з читання (В.Г.Горецький та ін. "Родное слово"; М.В.Голованова та ін. "Родная речь"; З.І.Романовська "Живое слово"; Л.О.Бондаренко "Тропинка"; І.П.Гудзик "Родник") показав, що вчитель не має в своєму розпорядженні матеріалів, які забезпечували б належним чином роботу над вибірконим переказом літературних текстів. Сучасний підхід до навчання даного виду переказу на уроках читання (І.Л.Гаркунова, І.П.Гудзик, В.Г.Горецький, Г.П.Коваль, Є.В.Коток, Г.І.Липкіна, М.Р.Львов, М.І.Оморокова, Н.Ф.Скрипченко) вимагає уточнення й конкретизації в питаннях послідовності навчання, в методиці формування конкретних комунікативно-мовленнєвих умінь з урахуванням лінгвістичних і екстралінгвістичних факторів.

Недостатня методична розробленість проблеми відбивається на досвіді роботи вчителів початкових класів. У масовій практиці, як засвідчили спостереження, недооцінюється цілеспрямоване проведення аналізу змісту літературного тексту з використанням вибіркового переказу. Цей вид висловлювання застосовується під час перевірки домашнього читання (усний переказ тільки-но прочитаного уривка) або під час перевірки розуміння змісту твору (розгорнуті відповіді на запитання).

Аналіз відповідей учителів-практиків на запитання анкети, як ми вже зазначали, продемонстрував, що вчителі не приділяють належної уваги формуванню у дітей необхідних мовленнєвих умінь: лише 50% опитаних назвали вміння орієнтуватися в тексті; зовсім не названо визначення меж висловлювання, зосередження уваги на вибраному матеріалі, абстрагування від непотрібного змісту, поєднання частин у зв'язний текст. Тому під час організації дослідного навчання вчителям-експериментаторам було прочитано курс лекцій і проведено практичні заняття з даної проблеми.

Констатуючий зріз знань і вмінь учнів третіх класів проводився в три етапи й передбачав з'ясування уявлень дітей про вибіркового переказ (перший зріз), визначення рівня вмінь школярів будувати вторинний текст цього виду переказу, характеристику їх утруднень і помилок (другий зріз), аналіз умінь учнів самостійно розглядати зміст художнього тексту (третій зріз). Результати першого опитування показують, що лише 22% від 150-ти учнів назвали деякі види переказів, із них тільки 8% згадали вибіркового. Після нагадування про даний вид переказу 83% школярів визначили його як переказ однієї, окремої частини тексту, жодний учень не вказав на вибір декількох частин. Значення вибіркового переказу діти вбачають у частковому переказі тексту під час перевірки домашнього завдання (72%), у відповіді на запитання вчителя (18%), у перевірці вивченого матеріалу (10%). Серед способів підготовки до переказу молодші

школярі назвали перечитування тексту (86%), попередній переказ про себе (14%).

Наведені відповіді учнів свідчать про те, що далеко не в усіх дітей є чіткі уявлення про вибіркового переказ, що школярі не володіють необхідними знаннями про способи діяльності, прийоми роботи над текстом, призначеним для такого переказу.

Аналіз вибірових переказів за оповіданням А.Чехова "Білолобий" проводився за такими параметрами: а) обсяг вторинних текстів; б) змістовність висловлювання; в) композиційна цілісність; г) синтаксична будова тексту й засоби зв'язку.

Одержані в ході дослідження дані підтверджують, що більшість третьокласників не оволодіває достатньою мірою вміннями роботи над вторинним текстом. Вибіркові перекази учнів характеризуються часто серйозними недоліками. Типологічна будова текстів є одноманітною й нерозгорнутою, мовні засоби - бідними, однотипними й неточними.

У переказах "Нерозумне цуценя" спостерігається різке скорочення обсягу вторинних текстів. 86.5% школярів надзвичайно слабо розкрили тему. Лише 13.1% використали у своїх висловлюваннях більше половини слів порівняно з вихідним текстом.

Із шести мікротем змісту переказу більшість дітей розкрила дві або три. 10.6% учнів використали тільки одну мікротему, а всі шість підтем ввели до своїх висловлювань 3.3% дітей. При цьому найбільш поширеними мікротемами в розповідях про Білолобого є опис плями на лобі (56%) і загального зовнішнього вигляду цуценяти (54.2%).

Визначення композиційної цілісності вторинних текстів показало, що більшість переказів молодших школярів будується з основної частини (46.8%) або ж зачину й основної частини (29.3%). Робіт, які містять у собі всі три частини композиції, значно менше (17.3%).

Синтаксична будова вторинних текстів складається з чотирьох - шести (31.3%) або трьох речень (30.7%). Більшість із них є простими (61.1%). Розширення висловлювання за рахунок однорідних членів спостерігається в переказах 21.3% третьокласників. Менш за все діти використовували складні речення (17.6%).

Найбільш поширеним і правильним способом поєднання двох речень у роботах дітей є перехід, закріплений займенником. У значній кількості речень зв'язок здійснюється за рахунок невинуватих повторень.

Отже, другим констатуємим заміром встановлено, що в методиці навчання молодших школярів вибіркового переказу відсутня опора на знання з теорії тексту й послаблена увага до спеціальних мовленнєвих вправ, які готують до складання подібних переказів.

Рівень сформованості вміння третьокласників сприймати самостійно зміст літературного твору (третій замір) виявився невисоким. Учні не володіють належною мірою практичними вміннями роботи з художнім текстом: правильно визначили тему і сформулювали основну думку висловлювання відповідно 60% і 45% школярів; опорні слова для описання образу зуміли дібрати лише 30% дітей; правильно зіставити словесне і графічне зображення птаха змогли 48% учнів.

Одержані й проаналізовані дані констатуємих зрізів привели нас до необхідності пошуку шляхів удосконалення методики навчання молодших школярів вибіркового переказу текстів художніх творів на уроках читання.

У другому розділі - "Методика формування у молодших школярів умінь вибірково переказувати текст художнього твору"- уточнено вихідні положення системи роботи над даним видом висловлювань, визначено мету, завдання, етапи й програму дослідного навчання, описано його результати.

Експериментальне навчання проводилося в 1992-1995 рр. у школах м. Полтави й м. Харкова. В експериментальних класах учителі й

студенти-практиканти працювали за діючими підручниками й запропонованою нами методикою. У процесі дослідного навчання проводилися спостереження, консультації, поетапні зрізи. Результати експериментального дослідження підлягали якісному й кількісному аналізу.

Під час створення навчальної методики враховувалися досягнення сучасної лінгвістики, психології й методики початкового навчання української й російської мов, а також дані проведеного констатуючого зрізу.

Програма дослідного навчання будувалася на основі інтегрованого підходу до вивчення рідної мови й літератури (М.С.Вашуленко, В.М.Плахотник) з урахуванням рівня сформованості навичок читання у молодших школярів (Т.Г.Єгоров, Н.М.Светловська) і складалася з трьох етапів.

На підготовчому етапі (аналітичний тип читання в темпі 20-40 слів за хвилину із сприйняттям фактичного змісту тексту художнього твору) створювалася основа для початку роботи над вибіркоvim переказом за допомогою логіко-стилістичних вправ на рівні окремих слів і речень, а також завдань аналітико-синтетичного характеру в навчальними текстами.

Дібрані ігри, класифікаційні вправи, завдання логічного плану формували в учнів уміння вибирати предмети за класифікаційними ознаками й узагальнювати їх в одну видову групу, знаходити потрібний уривок або додавати частину, якої не вистачає в знайомому тексті, визначати тему фрагмента за готовим початком, складати переказ уривка з опорою на деформований текст тощо. Це дозволяло розвивати у дітей здібність виконувати логічні операції аналізу, відбору, абстрагування й узагальнення, на базі яких формується здібність до свідомого вибору.

На початковому етапі (синтетичний тип читання в темпі 60-80 слів за хвилину із сприйняттям смислового змісту тексту художнього

твору) діти оволодівали вибіркоким переказом однієї частини з подальшим її зачитуванням. При цьому школярі звільнялися від поки ще складної для них операції (поєднання декількох частин у зв'язну розповідь) і поступово привчалися орієнтуватися в книжковому тексті. Визначення теми уривка відбувалося за конкретним запитанням учителя, за вказівкою на потрібну частину тексту або абзаца, за готовим заголовком, за задалегідь даним або складеним колективно планом, за ілюстрацією, за змістом прислів'я.

На цьому ж етапі здійснювалося ознайомлення з вибіркоким переказом декількох частин, об'єднаних спільною темою. На спеціально розроблених уроках читання молодші школярі визначали сутність даного виду усного переказу, його комунікативну роль у мовленнєвій практиці; вчилися планувати зміст, усвідомлено абстрагуватися від непотрібної додаткової інформації, використовувати авторські мовні засоби під час відтворення частини тексту.

Усвідомлення послідовності роботи над вибіркоким переказом розповідного типу закріплювалось у вигляді пам'ятки, яку учні колективно склали на уроці й використовували в подальшій самостійній роботі над даним видом висловлювання. Крім того, у дітей формувалось уміння аналізувати і критично оцінювати свій переказ і переказ інших школярів.

Одержані учнями на підготовчому й початковому етапах дослідного навчання знання і сформовані в них уміння створили теоретичну й практичну основу для проведення третього етапу навчального експерименту.

На основному етапі (автоматичний тип читання в темпі 90 - 120 слів за хвилину з поглибленим сприйняттям смислового змісту тексту художнього твору) молодші школярі переходили від навчальних колективних переказів до вільного переказу відібраного матеріалу літературного твору на уроках класного й позакласного читання, а

також безпосередньо у спілкуванні з батьками, друзями, однокласниками.

Спираючись на знання учнями елементів теорії тексту, його типів і структури, ми ознайомили їх з трьома видами вибіркового переказу: розповіддю, описом, міркуванням. На уроці читання за оповіданням А.Чехова "Білолобий" школярі порівнювали три перекази за даним художнім твором: "Як цуценя опинилось у вовчому лігві", "Як виглядав Білолобий", "Якою матір'ю була вовчиця для своїх цуценят". Після планомірного аналізу діти дійшли висновку, що всі ці перекази є вибілковими, але відрізняються один від одного метою висловлювання. Розповідь потрібна, щоб розповісти про якийсь епізод, лінію дії; опис допомагає "побачити" героя твору, картину природи, місце, де відбуваються події; міркування дає можливість зрозуміти характер героя, його поведінку, стосунки з іншими дійовими особами.

На цьому ж уроці учні з'ясували, що переказувати зміст літературного твору можна не тільки повно й докладно, а й створювати різні варіанти тексту на базі даного.

На наступних заняттях молодші школярі знайомилися з особливостями роботи над вибілковим переказом типу опису й міркування, склали пам'ятки для подальшої самостійної підготовки подібних видів висловлювання.

За умови достатньої сформованості у дітей уміння вибірково переказувати тексти різних типів ми стали використовувати цей прийом роботи для активного проникнення у фактичний та ідейно-образний зміст художніх творів. При цьому метою занять уже не був сам процес навчання вибіркового переказу. Він використовувався як засіб різнобічного аналізу прочитаного.

Під час проведення заключної частини основного етапу дослідного навчання для вибіркового переказу, крім текстів підручника, було запропоновано художні твори, які входять до програми позакласного читання. Наприклад, читаючи оповідання І.Тургенєва

"Горобець", учні розповідали про "двобій" старого горобця й Трезора. Уявити безпорадність пташеняти їм допомагав докладний опис молодого горобчика. Смісл оповідання з'ясувався під час міркування про безстрашність і рішучість старого горобця, який захищав своє дитя.

Ефективність експериментальної методики перевірялася поетапно. Результати порівнювалися з даними контрольних класів і дозволяли робити висновки про якість формування мовленнєвих і читацьких умінь.

Завдання проведення трьох контрольних зрізів в основному збіглися з тими, які ставилися в констатуючому зрізі. Спільною метою була перевірка знань молодших школярів про вибіркового переказ, одержаних під час дослідного навчання, умінь використовувати мовленнєвознавчі поняття в процесі самостійного створення вторинного тексту відповідно до мети висловлювання, а також перевірка залежності вміння самостійно аналізувати зміст художнього твору від ступеня сформованості навички вибіркового переказування.

Усі три серії перевірених робіт було проведено протягом III чверті навчання третьокласників.

Перший підсумковий зріз показав рівень засвоєння учнями теоретичних відомостей про вибіркового переказ, про способи діяльності й вимоги, яким повинен відповідати даний вид висловлювання (проаналізовано 123 роботи дітей експериментальних класів).

Відповіді більшості учнів підтверджують, що сутність вибіркового переказу засвоєно: 78% - "вибрати частини тексту за завданням і переказати їх зміст"; 22% - "знайти в тексті потрібні уривки й переказати їх своїми словами".

Мету вибіркового переказу на уроках читання також визначено всіма учнями: 86% - "щоб краще розібратися в оповіданні", "щоб уявити героя оповідання"; 77% - "щоб розвивати своє мовлення"; 24% - "щоб розвивати пам'ять".

Серед способів роботи над текстом під час підготовки вибіркового переказу на перше місце школярі поставили складання плану (80%), потім учні назвали орієнтування в темі та ідеї вибору (71%), крім цього, було названо використання типологічної схеми тексту (49%), підкреслювання й виписування опорних слів (37%), побудову свого переказу за пам'яткою з урахуванням типу тексту (31%).

Вимоги, які ставляться до даного виду висловлювання, назвали всі учні, але достатньо повно і чітко - 49%. Решта дітей називала точний вибір змісту за темою ("щоб не було зайвого в переказі") - 77%; дотримання стилю авторського тексту ("розповідати словами письменника") - 69%; виразність мовлення - 56%.

Більшість молодших школярів правильно назвала знання з галузі рідної мови, які допомагають їм під час вибіркового переказу літературних творів на уроках читання: 89% - перелічили елементи теорії тексту; 61% - знання про речення за метою висловлювання й інтонацією; 54% - різні слова з точки зору лексики (синоніми, антоніми, пряме й переносне значення тощо). Складніше для дітей було пояснити, чим саме допомагають дані знання в роботі над текстом вибіркового переказу. Більшою мірою це вдалося зробити 42% учнів.

В цілому в дослідних класах досить повно відповіли на всі запитання близько 60% школярів.

Під час проведення другого підсумкового зрізу було поставлено мету: виявити рівень сформування вміння будувати текст вибіркового переказу, підготовленого самостійно. Дітям було запропоноване оповідання В. Драгунського "Друг дитинства", з яким вони не знайомилися на уроках читання у процесі дослідного навчання.

Вибірковий переказ "Улюблена іграшка" аналізувався за критеріями: обсяг вторинного тексту, змістовність висловлювання, композиційна цілісність, синтаксична будова й засоби зв'язку.

Підсумки аналізу свідчать про поліпшення змістовної й мовленнєвої сторін вибіркових переказів учнів експериментальних

класів. Зріс обсяг слів у висловлюваннях дітей з дослідних груп - 60% учнів передали більше половини слів порівняно з вихідним текстом. У контрольних групах із цим справилися 26.7% школярів.

Усі мікротеми в описі іграшки зуміли розкрити 44.6% третьокласників, які навчалися за дослідною методикою, а 38% - усі, крім однієї. В контрольних класах це завдання виконали 10.3% і 19.3% учнів. Решта (70.4%) створених текстів переказів містила в собі одну-дві мікротеми.

Молодші школярі дослідної групи, виходячи із загального змісту та ідеї оповідання В. Драгунського, внесли в перекази своє ставлення до описуваної іграшки. Воно виявилось у формулюванні зачину або кінцівки тексту. Наприклад, "Ведмедик був улюбленою іграшкою Дениса" (Наталя Р.); "Мені цей ведмедик дуже сподобався. Він симпатичний" (Ольга М.). Деякі учні порівнювали іграшку з Вінні-Пухом із казки О.А. Мілна, а одна учениця закінчила переказ рядками А. Барто: "Всё равно его не брошу потому, что он хороший".

Вторинні тексти вибіркового переказу дітей з експериментальних класів склалися в основному з усіх трьох композиційних частин. Лише 36% школярів, які пройшли дослідне навчання, не змогли досить чітко сформулювати кінцівку переказу. Більшість учнів контрольних класів будувала своє висловлювання із зачину й основної частини. Лише у 30.6% дітей вибіркового переказу складався з усіх трьох частин.

Вторинні тексти учнів експериментальної групи складаються з шести і більше речень (81.4%), тоді як цей показник у контрольній групі значно нижчий (28%).

Одержані дані третього підсумкового зрізу підтверджують наше припущення про позитивний вплив сформування навички вибіркового переказування на вміння учнів усвідомлено й самостійно аналізувати фактичний та ідейно-образний зміст тексту художнього твору. Результати наведено в таблиці I.

Таблиця 1.

Аналіз читацьких умінь учнів експериментальних і контрольних класів.

Читацькі вміння	Кількість учнів (у %), які пра- вильно виконали завдання		Кількість учнів (у %), які до- пустили помилки		Кількість учнів (у %), які не виконали завдання	
	експ.	контр.	експ.	контр.	експ.	контр.
Визначення теми тексту.	100	70.5	-	12	-	17.5
Формулювання основної думки	90	72	10	18	-	10
Аналіз композиції оповідання.	93	60	7	32	-	8
Вибір опорних слів.	85	53	15	30	-	17
Зіставлення сло- весного й графічного образу.	80	38	20	62	-	-

Таким чином, результати експериментального навчання підтвердили гіпотезу про те, що ефективність роботи над вибіркоким переказом як прийомом аналізу ідейно-образного змісту художнього твору й засобом розвитку усного зв'язного мовлення учнів підвищиться, якщо в методиці навчання використовуватимуться елементарні відомості про текст, його типи й структуру як при аналізі й виділенні

функціонально-сміслових типів частин первинного тексту, так і при створюванні вторинних текстів відповідно до настанов і завдань вибору.

У висновках зазначається, що дослідження присвячене вирішенню методичної проблеми, пов'язаної з формуванням у учнів початкових класів уміння вибірково переказувати текст художнього твору на уроках читання з опорою на мовленнєвознавчі поняття. Це вміння належить до групи інтелектуально-комунікативних і є необхідною умовою повноцінного розвитку особистості. Формування таких умінь є виконанням соціального замовлення.

В цілому результати дослідження дозволили зробити такі висновки:

1. Аналіз сучасної навчальної й методичної літератури, а також вивчення практики роботи шкіл показали, що рівень комунікативно-мовленнєвих умінь, необхідних для вибіркового переказу літературного тексту, формується у молодших школярів недостатньо.

2. Успішному опануванню вибіркового переказом сприяє формування у дітей як загальномовленнєвих, так і специфічних умінь за допомогою системи підготовчих вправ і спеціальних уроків ознайомлення з даним видом висловлювання та його особливостями.

3. Формування навичок буде результативним, якщо: а) забезпечується постійна робота над логічними операціями аналізу, відбору, абстрагування й узагальнення; б) використовується під час навчання опора на відомості про текст, його типи й структуру.

4. Результати експерименту підтверджують, що розроблена методика дає можливість удосконалювати навчання школярів вибіркового переказу на уроках читання, а, отже, є досить результативною й доцільною.

5. Сформованість вміння вибірково переказувати літературний текст, у свою чергу, позитивно відбивається на загальному літературному розвитку молодших школярів і вдосконаленні у них читацьких умінь.

Теоретичні положення й практичні висновки дослідження знайшли відображення в таких публікаціях:

1. Обучение выборочному пересказу на уроках чтения. Методические рекомендации для учителей начальных классов / Сост. И. В. Целова.- Харьков, 1995.- 17с.
2. Методические рекомендации по методике преподавания русского языка в начальных классах "Обучение пересказу младших школьников на уроках чтения" для студентов педагогического факультета / Сост. И. В. Целова; Под ред. С. И. Дорошенко.- Харьков, 1992.- 32с.
3. Отбор учебного материала для обучения пересказу младших школьников с опорой на знания типов текстов // Развитие коммуникативных способностей при изучении филологии в вузе и школе: Сб. научн. трудов.- Харьков, 1992.- С.45 - 48.
4. Выборочный пересказ как способ обогащения словарного запаса младших школьников // Лексика русского языка и методика её изучения в вузе и в школе: Сб. науч. трудов.- Киев - Харьков, 1993.- С.157 - 160.
5. Використання знань типів текстів для розвитку мовлення молодших школярів на уроках читання // Програма 3-ої наукової конференції молодих вчених та викладачів за 1989 - 1990 рр. - Харків, 1991.- С. 38 - 39.
6. Отбор учебного материала для пересказа // Мова в системі початкового навчання: Тези республіканської науково-практичної конференції.- Полтава, 1991.- С. 129 - 131.
7. Культура речи учителя на уроках чтения / Культура речи в разных сферах общения // Тезисы докладов Всероссийской конференции.- Челябинск, 1992.- С.150 - 151.
8. Вибірковий переказ як прийом аналізу літературного тексту/ Сучасна початкова школа: проблеми, пошуки, знахідки. Матеріали

міжнародної науково-практичної конференції.- Тернопіль, 1996.- Ч.ІІ.- С.26-27.

Tsepova I.V. Teaching of selective retelling with the basis upon a typological text structure (on the grounds of reading lessons).

The dissertation for a candidate degree of pedagogical sciences, speciality 13.00.02 - methods of teaching Russian. Institute of Pedagogics of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 1996.

This thesis deals with the process of the connected speech development and the reading abilities of younger pupils on the reading lessons. The methodical system of work over a selective retelling with the basis upon a typological text structure had been substantiated. The experimental research proved the effectiveness and the expediency of the programme and the system of exercises which were worked out and formed on the grounds of functional-meaningful and activity-communicative teaching approaches.

Цепова І.В. Обучение выборочному пересказу с опорой на типологическую структуру текста / на материале уроков чтения/.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 - методика преподавания русского языка. Институт педагогики Академии педагогических наук Украины, Киев, 1996.

Исследовался процесс развития связной речи и читательских умений младших школьников на уроках чтения. Обоснована методическая система работы над выборочным пересказом с опорой на типологическую структуру текста. Экспериментальное исследование показало эффективность и целесообразность разработанной программы и

системи упражнень, побудованих на функціонально-смысловом і діяльнісно-комунікативном підходах к обученію.

Ключові слова: "вибірковий переказ", "текст", "типи мовлення", "структура тексту", "літературний твір", "читацькі уміння".

Целюз

Ірина Вікторівна Целюз

НАВЧАННЯ ВИБІРКОВОГО ПЕРЕКАЗУ

З ОПОРОЮ НА ТИПОЛОГІЧНУ СТРУКТУРУ ТЕКСТУ

Автореферат

Підписано до друку 16.05.96.

Друк. арк. 1,

Обл.-вид. арк. 1.

Формат паперу 60x84/16.

Тираж 100.

Зам. 12/87-96

Друкарня ХВУ

AB 35.063